

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**2024/3-SON
ILOVA TO'PLAM**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

M.F.Gaybullayeva

No'xat navlarini o'sishi, rivojlanishi bilan oziqlantirish me'yorlarining ta'siri bo'yicha olib borilgan mahalliy va xorijiy ilmiy tadqiqotlar835

Sh.M.Xalmatova, G.M.Maxsudova

Sun'iy quvursimon kovaklardan foydalanib suv eroziyasiga qarshi kurashning samarasi838

M.T.Abdullayeva, F.R.Qurolova

Farg'ona viloyati adirlarida tarqalgan o'simlik turlari.....841

S.A.Mamatqulova, T.E.Usmanova, I.R.Asqarov

Determination of the amount of paulownia flowers and vitamins in their composition847

M.T.Abdullayeva, M.Nazarov

Tuproqni sog'lomlashtirishda mikroorganizmlar va mayda hayvonlarning ahamiyati850

M.Nazarov Mamadali, Sh.M.Khalmatova

Soil pollution by waste and measures to it prevent854

D.M.Ahmedova, M.A.Boynazarova, H.S.Turdimatova

Hovuz biotsenozining ekologik xususiyatlari857

D.M.Ahmedova, H.S.Turdimatova

Tut o'simligi navlarining bioekologiyasi862

Sh.M.Xalmatova, G.M.Maxsudova

O'quvchilarda ekologik tarbiya berishda sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar868

ILMIY AXBOROT

Z.V.Alimova, M.A.Usmanova

Navoiyning "Saddi Iskandariy" asaridagi ayrim forscha-tojikcha leksemalar va forsiy izofa haqida871

X.A.Abdulxamidova, M.S.Sobirova

Isajon Sultonning "Ozod" romanida intertekstuallik876

M.A.Jo'rayeva

Abdulla Avloniy ijodida safarnomaning o'rni.....880

A.A.Qayumov, M.Sh.Abdurahimova

Qo'chqor Norqobil qissalarida psixologik tasvir va psixofiziologik holat masalasi884

I.I.Rustamova, D.A.Abduvahobova

Isajon Sultonning "Boqiy darbadar" asarining badiiy xususiyatlari887

A.G.Sabirdinov

Iqbol Mirzo she'riy mahorati haqida890

A.A.Qayumov

Hastalangan ruhiyat tasviri894

R.M.Umurzakov

Avtobiografik qissalarda bola obrazi899

Q.V.Yo'ldiyev, A.Charos

Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" va georgiy pryaxinning "Sarob" romanlarida ironiyaning o'rni903

Z.V.Alimova

Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidagi "Ganj" va "Gavhar" istilohlari bilan bog'liq leksemalar xususida907

G.A.Ikromova

Dramalar tilida antroponimlarning qo'llanilishi (Sharof Boshbekov dramalari misolida).....913

I.M.Naimjonova, Sh.A.Ganiyeva

Tilshunoslikda maydon tushunchasiga nazariy yondashuvlar918

N.A.Abduvaliyeva

Alisher Navoiy g'azallarida qo'llangan fors-tojikcha so'zlarning tahlili masalasi922

A.R.Dadajonov

Muhokama nutqining kompozitsion qurilishi.....927

D.R.Teshaboyev

Havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gaplarda mazmuniy qorishqlik930

I.T.Axmadjonov, A.R.Dadajonov

Kelishik shakllari sinonimiyasining semantik xususiyatlari936

**ABDULLA AVLONIY IJODIDA SAFARNOMANING O'RNI****МЕСТО ПУТЕШЕСТВИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ АБДУЛЛЫ АВЛОНИ****PLACE OF TRAVEL IN THE WORKS OF ABDULLAH AVLONI****Jo'rayeva Manzura Ahronqulovna** 

Farg'ona davlat universiteti adabiyotshunoslik kafedrası mudiri, dotsent

Annotatsiya

Maqolada o'zbek adabiyoti vakili, jadid namoyondasi Abdulla Avloniyning "Afg'on sayyohati" asarining janr xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Asarning janriy xususiyatlari tahlilga tortiladi.

Аннотация

В статье размышляется о жанровой характеристике произведения «Путешествие по Афганистану» представителя узбекской литературы Абдуллы Авлони. Анализируются жанровые особенности произведения.

Abstract

The article reflects on the genre characteristics of the work "Afghan Travel" by Abdulla Avloni, a representative of Uzbek literature and a modern representative. Genre features of the work are analyzed.

Kalit so'zlar: janr, kundalik, esdalik, xotira, safar, sayyoh, janr xususiyati, badiiylilik.

Ключевые слова: жанр, дневник, мемуары, воспоминания, путешествие, турист, жанровая особенность, художественность.

Key words: genre, diary, memoirs, recollections, travel, tourist, genre feature, artistry.

KIRISH

Abdulla Avloniy o'zbek xalqining atoqli shoiri, muallimi va mutafakkiri, jadidchilarning yetuk vakillaridan biridir. U o'z tarjimaiy holida: "Turli gazeta va jumallar o'qishga tutindim. 1904-yilda jadidlar to'dasiga kirdim. Mirobodda "usuli jadid" maktabi ochib o'qituvchilik qila boshladim", deydi. Abdulla Avloniy o'zi ochgan maktab uchun to'rt qismdan iborat "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Maktab gulistoni", "Turkiy guliston yoxud axloq" kabi darsliklar va o'qish kitobini yaratdi. Maktab-maorif ishlariga ko'mak ko'rsatuvchi "Jamiyati xayriya" tashkil etdi. "Nashriyot" shirkati tuzib, Xadrada "Maktab kutubxonasi" kitob do'konini ochadi. U 1913-yilda tashkil etilgan professional "Turon" nomli teatri to'garagining tashkilotchilaridan. Bu to'garak keyinchalik Hamza tomonidan tashkil etilgan truppa bilan qo'shilib hozirgi bosh drama teatri - Hamza nomidagi hozirgi Milliy davlat akademik teatriga asos bo'ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida yorqin iz qoldirgan Abdulla Avloniy, Furqat, Zavqiy singari qalam sohibalari o'zlarining ko'ngil kechinmalari, rangin tuyg'ulari hamda ijtimoiy hayotga munosabatlarini badiiy ifodalashda o'ziga xos mahorat maktabi yaratganlar. Shuning uchun ham madaniy merosimizni, uning ulug' siymolarining hayot va ijod yo'llarini ham ilmiy ham badiiy talqin etish bugungi kunimizning muhim vazifalaridan biridir.¹⁰

Avloniy to'garagidan keyinchalik mashhur inqilobchi va madaniyat arboblari bo'lib tanilgan Nizomiddin Xo'jayev, G'ulom Zafariy, Shokijon Rahimiy, Shamsiddin Sharofiddinov (Xurshid), Mannon Uyg'ur singari ulug' shaxslar yetishib chiqdilar. Ular jadid yozuvchilar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza, Abdulla Qodiriy asarlarini sahnalashtirar va asosiy rollarni o'zlari o'ynar edilar. 1916-yilda ozarbayjonlik mashhur aktyor Sidqiy Ruhillo Toshkentga kelib "Turon" gruppasi bilan

¹⁰ Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: "O'zbekiston. 1993.

ILMIY AXBOROT

birga "Layli va Majnunw spektaklini sahnalashtiradi. Abdulla Avloniy bu spektaklda Qaysning otasi rolini ijro etadi. Ayni chog'da Avloniy o'z teatri uchun "Pinak" (1915), "Advokatlik osonmi?" (1916) kabi sahna asarlari yozib beradi va ulami sahnalashtiradi. Bundan tashqari u tatar va ozarbayjon jadid yozuvchilarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima ham qilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Abdulla Avloniy millat va yurt qayg'usi bilan, mamlakat istiqboli va ravnaqi ezgu niyati bilan yashadi va u bilan nafas oldi, o'z asarlarida uni kuylab tarannum etdi. Bu borada Avloniyni quyidagi so'zlari g'oyatda ibratlidir va xuddi bugungi kunda bizni o'ylab aytilgan so'zlarga o'xshaydi: "Har bir millatning dunyoda borligin ko'rsatadurg'on oynai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur... Yohu bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqib ketduk! Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir, demishlar. Bobolarimizga yetishg'on va yaratgan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va axtarsak yo'qotganlami ham topamiz. Yo'qolsa yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi, deb Yevropa qalpog'ini kiyub, kulgu bo'lmak zo'r ayb va uyotdur"¹¹.

Ko'rinadiki, adib xalqning ma'rifatli, ilmiy qilish, o'zbek xalqiga xos bo'lgan urf-odat, an'analarni saqlab qolish, ayniqsa, o'zbek tilining ravnaqi uchun tinimsiz kurashgan va o'nlab maqolalar e'lon qilgan. Abdulla Avloniyni bunday say-harakatlari "Afg'on sayyohati" asarida ham aniq namoyon bo'ladi.

Abdulla Avloniy yashab ijod etgan davr adabiy hayoti murakkab edi. Bunday muhit Abdulla Avloniy ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. "Afg'on sayyohati" asarida o'z ko'zi bilan ko'rgan, o'zi guvogh'i bo'lgan har bir voqeani nazaridan qochirmay bayon etadi. Inson kechinmalari, sevinch va alamlari, istak va armonlari, kurashlari tashkil etgan. Ularda do'stlik, sadoqat, samimiyat, vafodorlik, sabot va matonat kabi tuyg'ularni yoritish bilan birga asosiy e'tiborini muqaddas vatan, xalq ozodligi, erkindligiga qaratgan.

Shu o'rinda sayyohatnoma janri haqida adabiyotshunoslik lug'atida berilgan fikrga to'xtalamiz. O'zbek adabiyotida safarnoma va sayyohatnoma janrlari sinonim sifatida qo'llanganligini ham inobatga olish zarur.

Sayyohatnoma - adabiy janr, yo'lchining safar davomida ko'rgan-kechirganlari, o'zga yurtlarning tabiati, ijtimoiy-maishiy turmushi, xalki, urf-odatlari va boshqa sh.k. muallif mansub millat o'quvchilari uchun qiziqarli va foydali bo'lishi mumkin ma'lumotlar beruvchi asar. Aksar hollarda sayyohatnomalar o'z oldiga o'zga yurtlar haqida ma'lumot berish, ya'ni ma'rifiy maqsad bilan bir qatorda, publitsistik, badiiy-estetik, falsafiy, siyosiy maqsadlarni ham qo'yadi. Janrning genezisi folklor va yozma adabiyot an'analari sintezlashuvi natijasi bo'lib, markazida sayyoh-hikoyachi turgan asarlar folklor (mas., ertaklar) va yozma adabiyotda (mas., antik sayoxatnomalar) juda qadimdayoq yaratilgan. Sayyohatnomalarning janr-kompozitsion xususiyatlari sifatida markazida sayyoh-hikoyachi obrazining turishi va safar (muayyan yo'nalishdagi makon va zamonda o'zgaruvchi harakat) faktining mavjudligi, sayyoh-hikoyachining kuzatuvchi maqomida turishi va o'zga yurtda ko'rganlarini o'z yurtidagi xolat bilan qiyoslab borishi kabilarni ko'rsatish mumkin. Janrning ushbu asosiy xususiyatlari saklab qolingani xolda, adabiyot rivoji davomida sayyohatnomalarning bir qator boshqa ko'rinishlari ham paydo bo'ldi. Jumladan, ko'prok publitsistik xarakterdagi va ijtimoiy-ma'rifiy maqsadlarni ko'zlovchi "o'z yurti bo'ylab safar"lar; o'z yurtidagi holatni shartli ravishda tahlil qilish, muayyan ijtimoiy-siyosiy qarashlarni ifodalash maqsadlariga qaratilgan va ko'prok satirik xarakterdagi asli mavjud bo'lmagan "fantastik yurtlar"ga sayyohatlar; xorijliklarning muallif yurtidagi sayohati va b. Shuningdek, adabiyot tarixida janrga xos shakli xususiyatlar (sayyoh, safar fakti) olingani holda, sayyohatnomalardan o'zgacha maqsadlarni ko'zlovchi asarlar xam ko'plab uchraydi. Mas., Cho'lponning "Yo'l esdaligi"da sayyohatnomalarga xos shakl asosida sayyoh-muallif ruhiyati, dunyoqarashidagi o'zgarish jarayonlari ifodalanganki, uni ramziy lirik-publitsistik asar deyish mumkin¹². (265-bet)

Abdulla Avloniy "Afg'on sayyohati" deb nomlagan asari janr nuqtai nazaridan safarnoma janriga misol bo'ladi. Safarnoma janrining kundalik tarzida yozilgan turidir. Adib Afg'onistonda ko'rgan, o'zi guvohi bo'lgan voqea-xodisalarni yozib borgan. Kunma kun voqealar yozib borilgan,

¹¹ Abdulla Avloniy. "She'rlar, pedagogik asarlar, drama, maqolalar va sayohatnoma". Toshkent. "Zabardast Media", 2022-yil, 16-bet.

¹² Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т. Академнашр. 2010 йил. 265-бет.

biroq o'sha davrda bu hech qaysi matbuotda yoritilmagan. Asar yozilishi jihatidan kundalik tarzda bayon etilsa-da, biroq uni o'quvchi badiiy asar o'qigandek oson o'qiydi. Birinchidan bu yozuvchi mahoratini belgilasa, ikkinchidan uslubning o'ziga xosligini namoyon etadi.

Kundaliklar - ko'rgan-kechirganlarni kunma-kun, odatda, sanasini qayd etgan holda yozib borish; adabiyotdagi shu tarzda amalga oshirilgan rivoya shakli. Maishiy-shaxsiy janr sifatida kundaliklar ancha keng tarkalgan bulib, turli soha kishilari tomonidan yuritilgan kundaliklarni birlashtiruvchi kator umumiy xususiyatlar mavjud. Avvalo, kundaliklarda muallifning ko'rgan-kechirganlari, his qilganlari bilan ularning qayd etilishi orasida vaqt masofasi yo'q hisobida, ya'ni olingan taassurotlar sovumasidanoq qayd etiladiki, shu jihati bilan ular memuarlardan farqlanadi. Ikkinchi muhim xususiyat shuki, kundaliklar birovlarining o'qishi uchun mo'ljallanmaydi, ular muallifning o'zi uchun yoziladi. Shu tufayli ham kundaliklardagi muallif uy-fikrlari bayoni, izhorlarida samimiyat, munosabat va baxo ifodasida haqqoniylik (ya'ni muallifning uyidagini yashirmay-netmay, hech bir istiholasiz yozishi) kuzatiladi. Xuddi shu narsa ularga qariyb xujjatlilik darajasida ishonarlilik baxsh etadi. Odatda, kundaliklarda ko'proq muallifning shaxsiy realligi, uning uzi bilan bevosita bog'liq voqealar aks etadi, biroq shulardan kelib chiqqan holda, ularda olam va odam, hayotning mohiyati, biron bir konkret hayotiy masala yuzasidan umumiy tarzda mushoxadalar ham ifoda etilaveradi. Mazkur xususiyatlari tufayli yozuvchi-shoirilar yuritgan kundaliklar adabiyotshunoslik uchun, ayniqsa, biografik yo'nalishdagi tadqiqotlar uchun beqiyos manbaga aylanadi. Bundan tashkari, kundaliklarga xos xususiyatlar ayrim hollarda badiiy niyat ijrosi uchun juda qulay imkoniyatlar yaratadi. Shuning uchun adabiyotda kundaliklar shaklida ko'rilgan asarlar ham, kundaliklar shakli muhim kompozitsion unsur sifatida istifoda etilgan asarlar ham ko'plab uchraydi¹³.

"Afg'on sayohati" asariga epigraf sifatida "1336-hijriy 16-ramazon 1919-milodiy 15 iyun" sanasi kiritilgan. Epigraf odatda asar g'oyasini ochishga xizmat qiladi. Biroq bu yerda g'oyadan ko'ra aniq faktga tayanish nazarda tutilgan.

"1919-milodiy 15-iyunda kech soat 6 da Toshkandan Afg'onistong'a qarab harakat qilduk. Bizim ila birga mashhur mustashriqlardan o'rtoq Brovin ham bor edi. O'rtoq Brovin bir necha Yovrupo tillarini bilmoq ila barobar mukammal fors tilini ham bilurdi. Bizlar ila birga Turkiston Jumhuriyatining "voyenni atteshe" – harbiy qo'misari o'rtoq Ivano'f, savdo va tijorat sho'basi tarafidan o'rtoq Kuliko'f, siyosiy qo'misar o'rtoq Ziboro'flardan boshqa bir necha texniklar, havo tilgiromchilari, avtomobil ustolari, o'n bir nafar qizil askarlardan ham bo'lib, bularning 9 nafari musulmon edi. Bulardan boshqa Afg'onistondan, Turkistonga kelmish afg'on hay'ati vakolasidan Abdulrahimxon ila birga ellik afg'on askari va bir sartarosh ham bor edi"¹⁴.

Asarning boshlanishi kundalik tarzida boshlansa-da, biroq ekspozitsiya ko'rinishidagi tanishtiruv holatiga ko'zga tashlanadi. Adib qachon va qayerdan, kimlar bilan yo'lga tushayotganligini aniq bayon etadi. Birgalikda safarga chiqanlarni tanishtiradi. Safar davomida xarakterlarni namoyon qiluvchi holatlar tasviriga alohida to'xtaladi. Asar kompozitsion jihatdan badiiy asarga o'xshasa-da, biroq u kundalik asosiga qurilgan safarnomadir.

Ekspozitsiya (lot. expositio - bayon, tushuntirish) - syujet komponentu personajlarning bevosita tugun yuzaga kelishi vaqtida kechgan hayoti, asosiy konflikt yetilgan shart-sharoitlar tasviri. Ekspozitsiya o'quvchini asar voqealari kechadigan joy, voqea ishtirokchilari bo'lmish personajlar, konfliktni yuzaga keltirgan shart-sharoitlar bilan tanishtiradi, uni syujet voqealarini idrok qilishga tayyorlaydi¹⁵.

Avloniy va uning hamroxlari Toshkentdan Kobulga 68 kun deganda yetib borganliklari, yo'lga juda qattiq qiyinchiliklarga duch kelganliklari haqida batafsil yozadi. Xalqimiz, mamlakatimiz tarixida g'oyat og'ir bo'lgan 1919 yil voqealarini, ochlik, vayronagarchilikni samimiy ro'yi rost yozishi bilan bu safarnoma muhim ahamiyatga egadir.

XULOSA

"Afg'on sayohati"da muallif milliy munosabatlarda o'sha paytlari ko'zga tez-tez tashlanib qoladigan shovinizm xususida fikr yuritgan edi. Eng muhimi, ozodlik va tenglik va'da qilgan rus

¹³ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т.Академнашр. 2010 йил. 147-бет

¹⁴ Abdulla Avloniy. "She'rlar, pedagogik asarlar, drama, maqolalar va sayohatnoma". Toshkent. "Zabarijad Media", 2022-yil, 16-bet.

¹⁵ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т.Академнашр. 2010 йил. 356-бет

ILMIY AXBOROT

inqilobining riyokorligini, sho'ro hukumatining xiyonatini fosh etgan. Asar kundalik tarzidagi safarnoma ekanligini yilma-yil, kunma kun bayoni, undagi voqealarni to'g'ri yoritilganligi, aniq fakt asosida tahlil etilgani jihatidan boshqa safrnomalardan farq qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: "O'zbekiston. 1993.
2. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т.Академнашр. 2010 йил. 147-бет
3. Abdulla Avloniy. "She'rlar, pedagogik asarlar, drama, maqolalar va sayohatnoma". Toshkent. "Zabarjad Media", 2022-yil, 16-bet.